

Reinterpreting the Role of Progressive Theoretical Paradigms in the Architecture of Contemporary Iranian Mosques: Emphasizing Spatial Experience through a Fluid and Innovative Perspective

Leila Damirchiloo¹, Leila Zare²

1-PhD Student in Architecture, Faculty of Art and Architecture, West Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

2-Assistant professor of creative economy research center of west Tehran branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
(corresponding author)

Abstract

Introduction: In Islamic societies, mosques have historically served as vital bridges between popular culture and spiritual traditions. In the contemporary era, however, this connection has significantly weakened. Mosque architecture—once a profound expression of sacred meaning—has largely lost its transcendental essence. Iconic elements such as domes and minarets have often become superficial motifs, reducing the mosque to a mere site of ritual performance rather than a space for spiritual elevation. While various factors contribute to this decline, architecture remains a key determinant. This study explores how contemporary architectural paradigms can revitalize the cultural and social roles of modern Iranian mosques, transforming them into living, meaningful spaces once again.

Methodology: The research employs a qualitative and comparative analytical approach grounded in an extensive review of scholarly literature. Data were gathered through systematic analysis of theoretical sources, peer-reviewed studies, and a structured questionnaire. The analytical process focuses on identifying and interpreting progressive architectural paradigms, emphasizing their intersections that foster participatory and multi-dimensional spatial experiences within religious settings. Particular attention is devoted to fluid and technology-oriented paradigms that integrate meaning, innovation, and user experience—thus enabling a renewed interpretation of the mosque's role within the evolving socio-cultural context of contemporary Iran.

Results: Findings indicate that contemporary architectural paradigms—especially fluid and technology-driven approaches—have a substantial positive impact on users' spatial experiences within religious environments. These paradigms enhance individuals' sense of belonging, spiritual perception, and satisfaction in engaging with mosque spaces. By promoting dynamism, adaptability, and the intelligent integration of technological systems, such approaches redefine the mosque as an inclusive platform for social, cultural, and spiritual interaction. The study ultimately proposes a conceptual model to guide architects and designers in enriching the sensory and visual qualities of worship spaces, deepening users' emotional and spiritual connections, and revitalizing the mosque's function in fostering cohesion and development within Islamic communities.

Conclusion: In conclusion, the research highlights that creating meaningful mosque architecture in the contemporary era requires a dynamic, multidimensional approach that harmoniously integrates spirituality, technology, and human experience. Rethinking architectural paradigms and harnessing innovative technological capacities not only enhance the qualitative dimensions of worship environments but also facilitate a renewed human engagement with the sacred. The proposed conceptual model provides a strategic framework for architects and designers to consciously merge traditional and modern elements, transforming contemporary mosques into responsive, inspiring, and meaningful spaces that honor Islamic identity while addressing the perceptual and experiential needs of modern users.

Key words: Contemporary Iranian Mosque Architecture; Fluidity; Progressive Theoretical Paradigms; Spatial Experience

بنیان‌های حکمی فلسفی هنر ایرانی

سال چهارم / شماره اول / بهار ۱۴۰۴ / ص ۸۷-۱۰۵ / p-ISSN: 2981-2356 / e-ISSN: 2980-7875

10.30486/PIA.2025.140310121195262

پژوهشی

بازخوانی نقش پارادایم‌های فکری پیشرو در معماری مساجد معاصر ایران با تأکید بر بهره‌مندی فضایی و نگاهی سیال و نوآورانه

لیلا دمیرچی لو^۱، لیلا زارع^۲

۱- دانشجوی دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری (واحد تهران غرب)، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲- استادیار مرکز تحقیقات اقتصاد خلاق دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران غرب، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

چکیده

مساجد در کشورهای اسلامی، مراکز کانونی اتصال فرهنگ عامه به فرهنگ دینی و اسلامی هستند؛ هرچه این ارتباط و تعامل دوسویه، مستمر و مستحکم باشد، نتایج حاصل از این تعامل نیز در پیشبرد و پیشرفت اهداف فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی و حتی هویتی جوامع اسلامی تاثیرگذارتر خواهد بود. یکی از مولفه‌های بسیار مهم در افزایش سطح کیفی این تعاملات دوسویه، معماری مساجد است، که به‌منزله زبان مشترک میان ایمان، فرهنگ و جامعه عمل می‌کند. پارادایم‌های فکری و فناوری‌های جدید در دوره معاصر نقش مهمی در شکل‌گیری و توسعه معماری مساجد معاصر ایران داشته‌اند و طراحی مساجد را دستخوش تغییرات چشمگیری نموده‌اند؛ در همین راستا، این مقاله به تبیین تأثیر متقابل پارادایم‌های فکری پیشرو در معماری مساجد معاصر ایران با هدف ارتقای سطح کیفی بهره‌مندی استفاده‌کنندگان از فضا با توجه به مفهوم سیالیت و استفاده از فناوری‌های نوین می‌پردازد و در راستای نیل به هدف مذکور، از روش تحلیل کیفی منابع علمی و معتبر در دسترس و گردآوری داده‌ها با استفاده از پرسش‌نامه ساختاریافته بهره می‌برد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، که پارادایم‌های فکری پیشرو، به‌ویژه رویکردهای سیال و فناورانه، تأثیر مثبتی بر کیفیت تجربه کاربری و احساس تعلق افراد به فضاهای مذهبی دارند. این مطالعه در نهایت پیشنهاداتی در جهت بهبود طراحی مساجد معاصر با توجه به یافته‌های پژوهش و تطبیق آن با نیازهای فرهنگی و زیباشناختی جامعه امروز، ارائه می‌کند.

کلمات کلیدی: بهره‌مندی فضایی، پارادایم‌های فکری پیشرو، سیالیت، معماری مساجد معاصر ایران

۱- مقدمه و بیان مسأله

جایگاه معماری به‌عنوان هنری تاثیرگذار که در طول دوران پس از اسلام درخوانش فضاهای عبادی پیوسته در خدمت انتقال معنا بوده است، بسیار حائز اهمیت است. نظر به رویکردها و پارادایم‌های فکری پیشرو در حوزه معماری و نقاط هم‌پوشانی آنها، تاکید بر نوعی معماری که برون‌داد آن به تعاملی اشتراکی و سودمند چندوجهی در مساجد منجر شود، ضروری به نظر می‌رسد. پارادایم‌هایی که در برگزیده ترکیبی از دیدگاه‌های سنتی و مدرن هستند و همگام با تاکید بر حفظ ارزش‌های دینی و فرهنگی، به نیازهای معاصر استفاده‌کنندگان از فضا نیز پاسخ می‌دهند؛ آن‌چنان‌که کارکرد و کارایی مساجد همسو با روح زمان، در جهت پیشرفت و توسعه جوامع اسلامی گام برمی‌دارد. در این نوع معماری، مسجد نه تنها به‌عنوان فضایی برای عبادت، بلکه به‌عنوان عنصری از هویت و تاریخ ملت ایران نیز در نظر گرفته می‌شود. معماری به‌عنوان ترکیبی از هنر و علم، تأثیر عمیقی بر حیات انسان دارد و جنبه‌های مختلفی از آن را دربرمی‌گیرد. طراحی زیبا و خلاقانه فضاها و ساختمان‌ها می‌تواند، احساسات و روحیات افراد را تحت‌تاثیر قرار دهد. براین اساس «فضاها معمولاً توانایی ایجاد احساسات خوشایندی در افراد را دارند؛ از جمله شادی، شغف و حس رضایت، به گونه‌ای که حضور در آن‌ها تجربه‌ای لذت‌بخش و مثبت برای کاربران فراهم می‌کند.» (کوانگ‌لی و همکاران، ۲۰۲۴). عملکرد و کارایی نیز از دیگر ویژگی‌های حیاتی معماری محسوب می‌شوند. در طراحی ساختمان‌ها علاوه بر تأمین نیازهای کاربران، توجه به دسترسی آسان و انطباق با فعالیت‌های مختلف نیز در ایجاد حس خوشایند برای کاربران موثر است (اشراقی، ۱۳۹۸).

در دنیای امروز، معماری معاصر بر طراحی‌هایی تاکید می‌کند که استفاده از مواد بازیافتی و انرژی‌های تجدیدپذیر را در اولویت قرار داده و در راستای کاهش مصرف انرژی و حفاظت از طبیعت پیش می‌روند (اهری، ۱۳۹۵)؛ از سویی دیگر، معماری نمایانگر فرهنگ و هویت یک جامعه است و داستان‌ها و تاریخ آن را روایت می‌کند. تأثیر روان‌شناختی طراحی فضاها بر استفاده‌کنندگان، امری بدیهی و انکارناپذیر است. نور، رنگ و چیدمان می‌توانند، بر روحیه و رفتار افراد تأثیرگذار باشند. مضاف بر این، پروژه‌های ساختمانی برای اقتصاد محلی بسیار مثرتر هستند؛ چراکه می‌توانند، در ایجاد شغل و توسعه زیرساخت‌ها نقش بسزایی داشته باشند؛ بنابراین می‌توان، به جایگاه ویژه معماری در جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی حیات بشر اذعان داشت (ایمان‌طلب و گرامی، ۱۳۹۱).

در این راستا معماری مساجد معاصر ایران به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جلوه‌های فرهنگی و اجتماعی در تلاش است تا با ایجاد فضاهای مناسب و کارآمد، سطح کیفی بهره‌مندی استفاده‌کنندگان را ارتقا دهد. این مساجد نه تنها به‌عنوان مکان‌های عبادت، بلکه به‌عنوان مراکز اجتماعی و فرهنگی نیز عمل می‌کنند. پیش‌فرض اصلی این پژوهش براساس نظریات رلف (۲۰۰۸) و آکسمن (۲۰۰۶)، آن است که تلفیق آگاهانه پارادایم‌های فکری پیشرو با بینشی سیال و فناورانه در طراحی مساجد معاصر ایران، تأثیر مثبتی بر کیفیت تجربه فضایی کاربران، احساس تعلق و تعامل اجتماعی آن‌ها با فضا خواهد داشت؛ به‌طور کلی، این مفاهیم نظری مرتبط با معماری معناگرا، طراحی تعاملی و فناوری محور تعریف می‌شوند؛ از این منظر، مطالعه حاضر در نظر دارد با رویکردی کیفی به بررسی ویژگی‌ها و رویکردهای معماری مساجد معاصر ایران پرداخته و تأثیر آنها را بر ارتقای کیفیت فضا و تجربه کاربران، تحلیل و تبیین نماید؛ سپس با در نظر گرفتن تحولات معاصر در زمینه فناوری، طراحی معماری و ارتباطات پیچیده و متقابل میان این عوامل، راهکارهایی برای بهبود طراحی و بهره‌مندی از فضاهای معماری مذهبی ارائه می‌دهد.

۲- روش پژوهش

این مطالعه با تکیه بر اطلاعات به‌دست آمده از تحقیقات کتابخانه‌ای و بررسی مقالات علمی، کتب تخصصی و اسناد معماری موجود، به تحلیل کیفی چهارچوب نظری پژوهش پرداخته و با کاوش و مقایسه در نمونه‌های موردی ساخته‌شده در عصر حاضر، به مؤلفه‌های اثرگذار در افزایش سطح بهره‌مندی کاربران در فضا دست‌یافته است (شکل ۱). در ادامه با مقایسه مؤلفه‌های به دست آمده و مطالعه میزان برهم‌کنش معماری مساجد و افزایش تجربه زیسته کاربران با استفاده پرسش‌نامه ساختاریافته، به تبیین تأثیرات

جدول ۱: برخی از مقالات انجام شده مرتبط با موضوع پژوهش (نگارندگان)

ردیف	نام نویسندگان	عنوان	عنوان مجله	سال چاپ	روش تحقیق مقاله	اهداف مقاله
۱	پیمان حداد و منوچهر فروتن	بررسی مؤلفه‌های معماری در مساجد معاصر ایران: رویکردها و روش‌ها	مطالعات محیطی هفت حصار	۱۳۹۷	روش توصیفی-تحلیلی همراه با موردپژوهی سه مسجد معاصر	تبیین مؤلفه‌های معماری مسجد و ارزیابی رویکردهای نوگرا در انطباق با اصول سنتی
۲	حمید صادقی، نزهت احمدی مرتضی دهقان نژاد	از ظهور در پارادایم- سنت تا افول در پارادایم- مدرن: جایگاه صفویان در تاریخ نگاری دوره قاجار	فصلنامه علمی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام	۱۴۰۱	روش تاریخی-تحلیلی با مرور اسناد و متون و تحلیل پارادایمی	واکاوی جابه‌جایی جایگاه مفهوم مدنظر از سنت به مدرن و پیامدهای آن در روایت/تحلیل دوره‌ها
۳	محمدجواد مهدوی‌نژاد، محمد مشایخی و منیره بهرامی	الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر	فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی	۱۳۹۳	روش ترکیبی کیفی- کمی (مرور نظری، تحلیل نمونه‌ها/کدگذاری؛ موردپژوهی)	شناسایی و طبقه‌بندی الگوهای طراحی مسجد در دوره معاصر
۴	تیتون‌آن چاپولی	سیالیت در معماری معاصر: فضاهای مبهم و تعاملی	پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد در موسسه فناوری فدرال سوتیس	۲۰۱۲	روش کیفی پدیدارشناسانه با تحلیل ادبیات و نمونه‌های مرجع	صورت‌بندی رویکردهای طراحی فضاهای اتمسفری/ محسوس و ارائه راهنمای خلق تجربه حسی در معماری
۵	بونایرکویچ، بابوویچ و آنا نیکزیچ	ابزاری‌سازی پدیده سیالیت در طراحی معماری	مرزهای تحقیقات معماری	۲۰۲۴	تحلیلی-نظری با مرور پیشینه و استخراج شاخص‌ها، همراه با نمونه‌های پارامتریک	تعیین ابزارها و سازوکارهای مولد سیالیت (پارامتریک، الگوریتمیک، شبیه‌سازی دینامیک) در طراحی
۶	اسلام کرمی‌وامیر ملکشاهی‌بندی	ادراک فضای سیال و گونه‌شناسی مفهوم سیالیت	دومین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط زیست و افق‌های هنر اسلامی	۱۴۰۱	روش توصیفی- تحلیلی با پیمایش مفهومی و مقایسه نمونه‌های منتخب	تبیین ابعاد ادراکی فضای سیال و ارائه گونه‌شناسی مفاهیم سیالیت برای راهبری طراحی
۷	ریوکا آکسمن	تنوری و طراحی در اولین عصر دیجیتال.	مطالعات طراحی	۲۰۰۶	مرور نظام‌مند ادبیات و تحلیل تطبیقی، سنتز نظری	ارائه چهارچوب و طبقه‌بندی «نسل نخست دیجیتال» در طراحی و تبیین پیامدهای آن بر نظریه، آموزش و فرآیند طراحی

حداد و فروتن (۱۳۹۷) با تمرکز بر بازخوانی مؤلفه‌های شکلی و عملکردی مساجد معاصر ایران، بیشتر بر تحلیل توصیفی تکیه دارد، تا تبیین نظری؛ بااین‌حال ارزش آن در استخراج شاخص‌های هویتی از مصادیق بومی است. مطالعات صادقی و همکارانش (۱۴۰۱)، با رویکرد تاریخی-تحلیلی به تحول اندیشه مدرن در ایران پرداخته و چگونگی گسست معنا در گذار از سنت به مدرنیته در فهم فضا را برجسته می‌کند؛ اما مطالعه مصادیق معاصر در آن با نوعی کاستی و کم‌توجهی همراه است. پژوهش مهدوی‌نژاد و همکاران (۱۳۹۳)، مقاله‌ای کاربردی است که ضمن بررسی نمونه‌های شاخص، به تبیین رابطه بین فرم، عملکرد و معنا

در معماری مساجد معاصر می‌پردازد و نقطه قوت آن، توجه به پیوند میان فناوری و هویت دینی است. پژوهش نظری چاپولی (۲۰۱۲) در قالب پایان‌نامه کارشناسی ارشد، با رویکرد فلسفی و زیبایی‌شناسانه، مفهوم سیالیت را در تعامل میان ادراک و فضا بررسی می‌کند؛ اما نحوه بومی‌سازی نتایج را شرح نمی‌دهد؛ در مقابل، مقاله یرکوییچ و همکارانش (۲۰۲۴) سیالیت را از سطح نظری به سطح ابزاری طراحی منتقل می‌کند و با بهره‌گیری از مدل‌های دیجیتال و طراحی محاسباتی، به تبیین کارکردهای عملی رویکرد سیال می‌پردازد. پژوهش کرمی و همکاران (۱۴۰۱) نیز، تلاش دارند، با نگاهی جدید، مفهوم سیالیت را با مبانی معماری اسلامی تلفیق کند که نوآورانه است؛ ولی از نظر روش‌شناسی و عمق نظری، نیازمند انسجام بیشتری است؛ دستاوردهای مطالعاتی آکسمن (۲۰۰۶)، را می‌توان، منبع کلیدی در مباحث طراحی دیجیتال دانست. محقق با تحلیل تحولات فناوری در فرآیند طراحی، زمینه‌ساز نظریه‌های جدید در معماری سیال و تعاملی می‌شود؛ و نقطه قوت آن نیز بنیان‌گذاری چهارچوبی نظری برای طراحی محاسباتی است.

قابل تأمل است که باوجود توجه پژوهشگران به نقش پارادایم‌های فکری پیشرو در معماری مساجد معاصر ایران نظیر پژوهش‌های مهدوی‌نژاد، کرمی و صادقی، مطالعات پیشین اغلب بر جنبه‌های کالبدی و فرم‌شناسی متمرکز بوده و کمتر به ارتقای کیفیت بهره‌مندی فضایی کاربران و نقش نگاه سیال و فناورانه در شکل‌دهی تجربه زیسته افراد پرداخته‌اند یا تحلیل‌هایی صرفاً کیفی و نظری ارائه کرده یا به ارزیابی کمی سطح بهره‌مندی کاربران محدود شده‌اند؛ بدون آنکه تعامل پیچیده بین چهارچوب‌های فکری، طراحی معماری و تجربه فضایی کاربران به‌طور نظام‌مند تبیین گردد؛ پس این پژوهش درصدد است تا با بهره‌گیری از تحلیل کیفی چهارچوب نظری و مطالعات میدانی مبتنی بر پرسش‌نامه ساختارمند، به شناسایی و تبیین تأثیرات متقابل پارادایم‌های فکری پیشرو و ارتقای کیفیت بهره‌مندی فضایی کاربران در مساجد معاصر ایران پرداخته و بدین ترتیب، خلأ موجود در پیشینه علمی را با ارائه مبنایی برای طراحی انسان‌محور و فناورانه مساجد آینده جایگزین نماید.

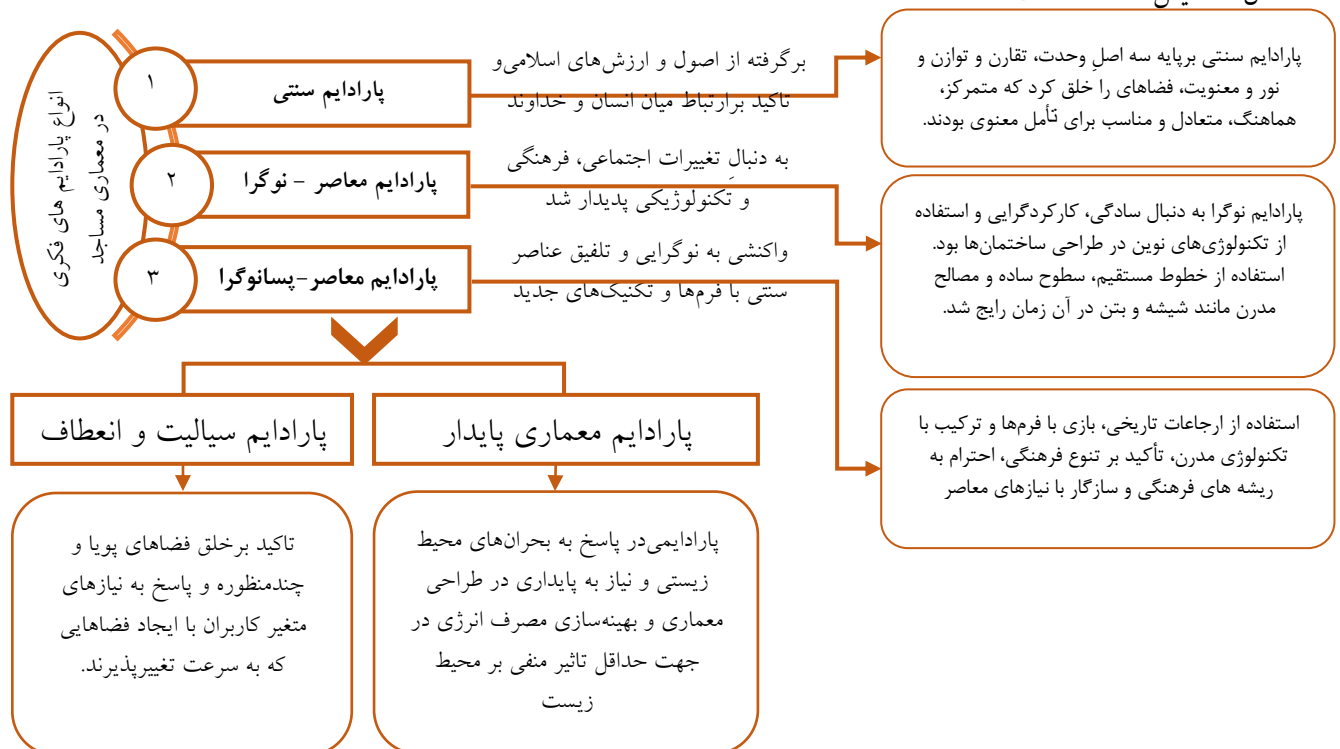
۳-۲- مبانی نظری پژوهش

با توجه به رویکرد مقاله حاضر، در ابتدا تشریح موضوع پارادایم، ضروری به نظر می‌رسد. «پارادایم‌ها» حاصل مجموعه‌ای از اصول و قواعد هستی‌شناسانه، معرفت‌شناسانه، روش‌شناسانه و انسان‌شناسانه مستدل و بدیهی هستند؛ در واقع پارادایم نظامی از باورداشت‌های بنیادین یا جهان‌بینی‌هاست که چشم‌انداز پژوهشگر را تحت تأثیر قرار می‌دهد (صادقی، احمدی و همکاران، ۱۴۰۱). چنان‌که در حوزه معماری ایران نیز، پس از ورود اندیشه و فناوری معماری مدرن، متعاقباً تحولاتی در پارادایم طرح مسأله معماری ایجاد شده و اهداف و عملکرد معماران، تحت تأثیر این تحولات قرار گرفت.

۳-۲-۱- انواع پارادایم‌های فکری و تأثیر آن‌ها بر معماری مساجد

در طول تاریخ پارادایم‌های فکری مختلف به‌عنوان چهارچوب‌های ذهنی و فلسفی که در طراحی و ساخت مساجد نقش داشته‌اند، تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری فرم‌ها و فضاها در معماری این بناها داشته‌اند. پژوهشگران مختلف این پارادایم‌ها را که در بستر زمان و تحت تأثیر تغییرات فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و تکنولوژیکی جوامع تکامل یافته‌اند، دسته‌بندی و نامگذاری نموده‌اند؛ برای نمونه، در یک روش براساس گونه‌شناسی شکلی، مساجد معاصر ایران به چهار گروه نوگرای سفید، ناب‌گرا، فرم‌گرا و نوگرای التقاطی تقسیم شده‌اند (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳). در روشی دیگر اسماعیل سراج‌الدین رویکردهای معماری معاصر کشورهای اسلامی را به صورت پنج گروه عامه‌پسند، سنت‌گرا، مردم‌گرا، نوگرا (قابل انطباق) و فرانوگرا معرفی می‌کند (حداد و فروتن، ۱۳۹۷). در پژوهش حاضر، بر مبنای برداشت کلی از پژوهش‌ها و متون علمی در زمینه معماری مساجد ایرانی، پارادایم‌های فکری در معماری مساجد، در پنج حوزه پارادایم‌های سنتی، نوگرا، پسانوگرا، پایداری و سیال تعریف و دسته‌بندی شده است. این پارادایم‌ها علاوه‌بر ظاهر مساجد، در

شکل‌گیری عملکرد، معنا و تجربه فضایی آن‌ها نیز نقش داشته‌اند. در شکل شماره ۲ پارادایم‌های فکری موثر و مشخصه‌های اصلی آن‌ها نمایش داده شده است.

شکل ۲: نمودار انواع پارادایم‌های فکری موثر در معماری مساجد براساس برداشت میدانی پژوهشگران (نگارندگان)

۳-۲-۲- تأثیر پارادایم‌های مختلف بر طراحی مساجد معاصر

پارادایم‌های مختلف فکری از سنتی تا معاصر، تأثیرات عمیقی بر طراحی مساجد داشته‌اند. هریک از این پارادایم‌ها با تأکید بر جنبه‌های مختلفی از فرهنگ، تکنولوژی و نیازهای جامعه، به شکل‌گیری فضاهای منحصر به فردی منجر شده‌اند که هم‌زمان به ریشه‌های اسلامی و نیازهای معاصر پاسخ دهند؛ در همین راستا، در زمینه پارادایم‌های فکری و طراحی مساجد، تحلیل و تقسیم‌بندی خاصی بنابر مطالعات نگارندگان از منابع موجود در جدول ۲ انجام گرفته است و به اختصار نشان می‌دهد، چگونه هر پارادایم، از سنتی تا معاصر، تأثیرات فرهنگی، تکنولوژیک و اجتماعی خود را بر شکل‌گیری فضاهای مساجد اعمال می‌کند.

جدول ۲: مقایسه پارادایم‌های فکری اعمال شده در معماری مساجد معاصر ایران براساس برداشت تحلیلی پژوهشگران (نگارندگان)

پارادایم	منشأ فلسفی	ویژگی‌های کالبدی	رابطه با فناوری	نمود فضایی	نمونه عینی
سنتی	هستی‌شناسی قدسی، سنت‌گرایی	وحدت، تقارن، تکرار، نور قدسی	فاقد تکنولوژی، مصالح سنتی	فضای درون‌گرای آرام، پلان شبستانی	مسجد جامع اصفهان
نوگرا	مدرنیسم، کارکردگرایی	سادگی، فرم ناب، استفاده از بتن و شیشه	تکنولوژی‌های سازه‌ای و ساخت	فرم‌های ساده، حذف تزئینات سنتی	مسجد قدس سعادت‌آباد
پسانوگرا	نشانه‌شناسی، روایت‌گرایی	تلفیق فرم‌های سنتی با معناهای مدرن	فناوری در خدمت بازنمایی فرهنگی	نمادگرایی، روایت‌های چندلایه	مسجد ÷ امام‌رضا تهران

سیال	پویایی اجتماعی، فلسفه معاصر فضا	انعطاف‌پذیری، تغییرپذیری، اتصال درون و برون	هوش مصنوعی، اینترنت اشیاء	فضاهای چندمنظوره و متغیر	مسجد ولی عصر تهران
پایدار	اخلاق محیط‌زیستی، طراحی زیست‌سازگار	مصالح طبیعی، بهینه‌سازی انرژی	فناوری سبز، انرژی‌های تجدیدپذیر	هماهنگ با اقلیم و بوم	مسجد ثامن‌الائمه کیش

برای مثال، پارادایم سنتی به دنبال حفظ هویت فرهنگی و دینی است و در این رویکرد عناصر معماری مانند گنبد، مناره و محراب در طراحی مساجد همچنان حفظ می‌شوند؛ در مقابل، پارادایم نوگرا به سادگی و استفاده از تکنولوژی‌های نوین در طراحی مساجد تأکید دارد. این امر شامل استفاده از تکنیک‌های جدید ساخت، مصالح ساختمانی جدید، سیستم‌های تهویه و روشنایی مدرن است که به بهینه‌سازی و افزایش بهره‌وری فضاها منجر می‌شود؛ از سوی دیگر، پست مدرنیسم به معماران این امکان را می‌دهد، که عناصری از معماری سنتی اسلامی را با فرم‌ها و تکنولوژی‌های مدرن ترکیب کنند. این ترکیب به خلق مساجدی می‌انجامد، که هم‌زمان به ریشه‌های فرهنگی جامعه احترام می‌گذارند، با نیازهای معاصر سازگار هستند و در عین حال، با استفاده از نمادها و معانی چندلایه در طراحی مساجد می‌توانند، به نیازهای معنوی و اجتماعی پاسخ داده و ارتباطی قوی با جامعه و فرهنگ اطراف خود برقرار کنند. در ادامه معماری پایدار تلاش می‌کند، با استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر مانند انرژی خورشیدی، باد و همچنین استفاده از مصالح بومی، ساختمان‌هایی طراحی کند، که کمترین تأثیر منفی را بر محیط زیست داشته باشند. این موضوع شامل طراحی مساجدی است که از لحاظ انرژی بهینه باشند و بتوانند، با کمترین مصرف منابع طبیعی، نیازهای جامعه را برآورده کنند. پارادایم سیالیت نیز بر ایجاد فضاهایی تأکید دارد که می‌توانند، به سادگی تغییر کنند و به نیازهای مختلف کاربران پاسخ دهند. در طراحی مساجد معاصر، این رویکرد می‌تواند، به خلق فضاهایی انعطاف‌پذیر و چندمنظوره منجر شود تا بتوانند برای کارکردهای مختلفی مورد استفاده قرار گیرند؛ به‌طور کلی این تأثیرات نشان‌دهنده پویایی و تطبیق‌پذیری معماری مساجد در طول زمان است.

۳-۲-۳- مروری بر تحولات تاریخی معماری مساجد در ایران

تحولات معماری مساجد در ایران از آغاز اسلام تا دوره معاصر، نشان‌دهنده تغییرات فرهنگی، اجتماعی و تکنولوژیکی در این کشور است. در جدول شماره ۳ به خلاصه‌ای از این تحولات پرداخته شده است.

جدول ۳: سیر تاریخی تحولات معماری مساجد ایران براساس روش توصیفی-تاریخی (نگارندگان)

ردیف	دوره تاریخی	ویژگی‌ها	تحولات
۱	دوره صدر اسلام (قرن ۷ تا ۹ میلادی)	معماری مساجد در این دوره بسیار ساده، متأثر از معماری پیش از اسلام و معمولاً دارای پلان‌های مستطیلی و شبستانی با ستون‌های متعدد بودند. نمونه بارز این دوره مسجد تاریخانه دامغان است که یکی از قدیمی‌ترین مساجد ایران محسوب می‌شود.	ورود اسلام به ایران و ساخت اولین مساجد با توجه به نیازهای دینی و آیینی مسلمانان.
۲	دوره سامانی و غزنوی (قرن ۹ تا ۱۱ میلادی)	در این دوره استفاده از عناصر معماری ایرانی مانند ایوان، طاق و قوس در ترکیب معماری اسلامی با عناصر معماری ساخت مساجد افزایش یافت. مساجد این دوره با توجه به ساختار محکم و ساسانی و ایجاد اولین نمونه‌های مساجد ساده، اغلب با خشت و آجر ساخته می‌شدند.	ترکیب معماری اسلامی با عناصر معماری ساسانی و ایجاد اولین نمونه‌های مساجد چهار ایوانی.
۳	دوره سلجوقی (قرن ۱۱ تا ۱۳ میلادی)	استفاده از گنبد‌های عظیم، مناره‌های بلند و تزیینات کاشی‌کاری از ویژگی‌های این دوره است. مسجد جامع اصفهان نمونه بارز این سبک است که با گسترش پلان چهار ایوانی و استفاده از گنبد‌های بزرگ شناخته می‌شود.	مساجد در این دوره به اوج شکوه خود رسیدند. پلان‌های چهار ایوانی در مساجد استانداردسازی شده و تزیینات اسلامی توسعه‌یافتند.

۴	دوره ایلخانی (قرن ۱۳ تا ۱۴ میلادی)	در این دوره استفاده از تزیینات موزاییکی و کاشی‌کاری‌های زیبا در مساجد گسترش تزیینات هندسی و خطاطی رواج پیدا کرد. ترکیب سبک‌های معماری مختلف از جمله تأثیرات چینی و اسلامی در مساجد و ساخت مسجدهایی مغولی در معماری مساجد دیده می‌شود. با معماری پیچیده‌تر.
۵	دوره تیموری (قرن ۱۴ تا ۱۵ میلادی)	در این دوره تزیینات کاشی‌کاری و استفاده از رنگ‌های آبی و فیروزه‌ای به اوج خود رسید. گنبدهای دوپوسته و مناره‌های باریک و بلند از دیگر ویژگی‌های مساجد تیموری هستند. مسجد گوهرشاد در مشهد یکی از نمونه‌های برجسته این دوره است. به‌کارگیری سبک‌های معماری جدید و پیچیده‌تر به همراه تزیینات کاشی‌کاری پیشرفته.
۶	دوره صفوی (قرن ۱۶ تا ۱۸ میلادی)	دوره صفوی عصر طلایی معماری مساجد در ایران است. مساجد این دوره با تأسیس اصفهان به‌عنوان پایتخت فرهنگی استفاده از کاشی‌های معرق، مقرنس‌کاری‌های پیچیده و گنبدهای عظیم و ایران و ساخت مساجد با معماری رنگارنگ شناخته می‌شوند. مسجد شاه در اصفهان نمونه‌ای برجسته از این منحصربه‌فرد و هماهنگ با اصول دوره است. زیبایی‌شناسی اسلامی.
۷	دوره قاجار (قرن ۱۸ تا ۲۰ میلادی)	معماری مساجد در این دوره ترکیبی از سبک‌های سنتی و تأثیرات اروپایی بود. استفاده از کاشی‌های هفت‌رنگ، آینه‌کاری و تزیینات پیچیده در این دوره رواج داشت. افزایش تأثیرات غربی در معماری و تغییرات در سبک‌های تزیینی مساجد.
۸	دوره معاصر (قرن ۲۰ تا کنون)	در دوره معاصر، مساجد با استفاده از تکنولوژی‌های مدرن و توجه به بازگشت به هویت اسلامی و ایرانی در کارکردهای جدید طراحی می‌شوند. مساجد این دوره اغلب تلفیقی از طراحی مساجد، همراه با پذیرش معماری سنتی و مدرن هستند و برخی از آن‌ها از اصول معماری پایدار پیروی فناوری‌های نوین و ایجاد فضاهای می‌کنند. چندمنظوره برای جامعه معاصر.

تحولات تاریخی معماری مساجد در ایران بیانگر پویایی و تطبیق‌پذیری این فضاها با نیازهای دینی، فرهنگی و اجتماعی در دوره‌های مختلف تاریخی است. این مساجد در سیر تکامل و تغییرات خود همواره نمادی از هویت اسلامی و ایرانی بوده و توانسته‌اند، با بهره‌گیری از هنر و تکنولوژی، به یکی از شاخص‌ترین نمادهای فرهنگی ایران تبدیل شوند.

۳-۲-۴- مفهوم سیالیت در معماری

پدیده سیالیت از اواخر قرن بیستم وارد عرصه معماری و شهرسازی شد و از عدم امکان درکِ تکنیکیِ ابژه در پویایی‌های اجتماعی-فضاییِ معاصرِ فضای شهری سخن به میان آورد. بافت شهری معاصر که با سرعت، حد و مرز، تولید بیش از حد و پراکندگی، مشخص می‌شود، با جذب عناصر در یک کل سیال، بر پویایی محیط ساخته شده تأثیر می‌گذارد؛ به عبارت دیگر، طراحی معماری و شهری که به تفسیر اصول و رویه‌های مختلف می‌پردازد، کاری فرهنگی است که شرایط بافت مرزی میان‌رشته‌ای را عملیاتی می‌کند و ارزش‌ها، نیازها، آرزوها و امیدها را در مکان اجرا می‌کند (پروکوویچ و نیکزیچ، ۲۰۲۴).

تیتوآن چاپولی در سال ۲۰۱۲ مفهوم «سیالیت در معماری» را به‌عنوان مفهومی تعریف کرد که با شرایط و قوانین معماری بر اساس اصطلاحات «ثابت» و «جامد» در تضاد است. این اصطلاح، دانش جدیدی را اتخاذ می‌کند که معماری را در روابط پیچیده و چندگانه با رشته‌های مختلف مانند جامعه، علم و غیره ادغام می‌کند؛ از این رو، بهره‌مندی از فناوری اطلاعات و ارتباطات گسترده برای دستیابی به این امر ضروری است؛ در واقع سیالیت یک مفهوم پیچیده است، نه بیان صرف حرکت و می‌کوشد، شیوه جدیدی برای تفکر بیابد (چاپولی، ۲۰۱۲)؛ به‌طور کلی، تعریف سیالیت در معماری همواره با پنج مولفه‌ی فرم، فضا، منظر بصری، عملکرد فضایی و مباحث ارتباطی گره خورده است (کرمی و امیر ملکشاهی‌بندی، ۱۴۰۱).

۳-۲-۵- مفهوم فناوری در معماری

فناوری در معماری، مجموعه‌ای از نوآوری‌ها و روش‌های نوین علمی در طراحی و ساخت را شامل می‌شود، که امکان استفاده از روش‌ها و ابزارهای مدرن را برای معماران و مهندسان فراهم آورده و منجر به بهبود کارایی، عملکرد و زیبایی‌شناسی فضاهای معماری می‌شود. دامنه تنوع این فناوری‌ها، مصالح ساختمانی پیشرفته تا نرم‌افزارهای طراحی و شبیه‌سازی دیجیتال، را در برمی‌گیرد (آکسمن، ۲۰۰۶)؛ به‌عنوان مثال، استفاده از فناوری‌های هوشمند در طراحی مساجد می‌تواند، به مدیریت بهتر انرژی، کنترل شرایط محیطی و بهبود تجربه کاربری کمک کند؛ علاوه بر این، فناوری‌های ساخت دیجیتال نیز، امکان ایجاد فرم‌ها و ساختارهای پیچیده و نوآورانه را فراهم می‌کنند که پیشتر قابل دستیابی نبودند (پیکن، ۲۰۱۰).

۳-۲-۶- شاخص‌ها و مؤلفه‌های پژوهش

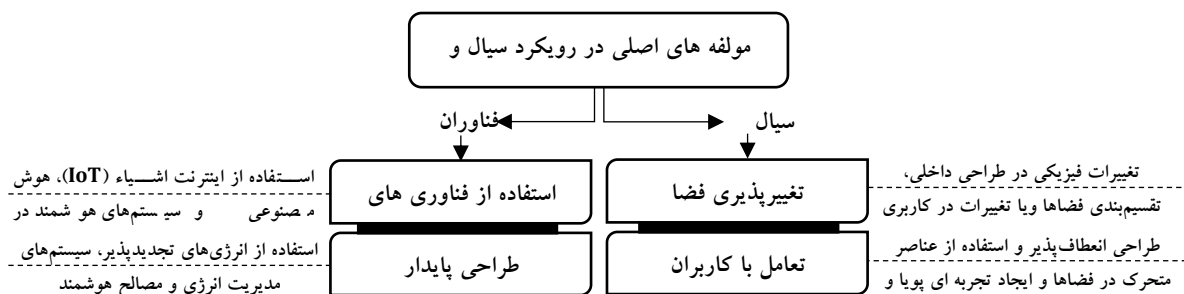
برای ایجاد پیوندی مستحکم بین تحلیل‌های نظری و ابزار جمع‌آوری داده‌های کمی، در این بخش شاخص‌ها و مؤلفه‌هایی که در پرسش‌نامه ساختارمند مورد ارزیابی قرار خواهند گرفت، معرفی می‌شوند (جدول ۴). این شاخص‌ها از تحلیل‌های کیفی و شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار در ارتقای کیفیت بهره‌مندی فضایی کاربران و تأثیر پارادایم‌های فکری پیشرو بر معماری مساجد معاصر ایران استخراج شده‌اند. هدف از ارائه این شاخص‌ها، فراهم کردن امکان بررسی نظام‌مند و قابل اندازه‌گیری تأثیرات و سنجش دقیق ارتباط بین پارادایم‌های فکری و تجربه فضایی کاربران است. شاخص‌های مذکور شامل ابعاد فضا، عملکرد، تعامل کاربران با معماری، تجربه زیسته و بهره‌مندی فضایی می‌باشند که مطابق با چهارچوب پژوهش در پرسش‌نامه سنجیده خواهند شد.

جدول ۴: جدول تأثیر پارادایم‌های فکری بر شاخص‌های معماری مساجد معاصر براساس برداشت میدانی پژوهشگران (نگارندگان)

تحلیل تطبیقی (نتیجه مقایسه)	تأثیر پارادایم فناوریانه	تأثیر پارادایم بوم گرایانه	تأثیر پارادایم مدرنیستی	شاخص‌های کلیدی طراحی برآمده از سوالات پژوهش
بومی‌گرایانه موفق‌تر در تداوم معنا	وابسته به ابزار و نیازمند تعمیق	قوی و برآمده از سنت و زمینه	کمرنگ- اغلب فرمال و وارداتی	تداوم معنا و هویت
فناورانه و بومی مکمل هم‌اند	منعطف و پاسخگو اما گاه بی‌ریشه	عاطفی همراه با حس تعلق فرهنگی	کارکردگرایانه- ساده‌سازی فضا	تجربه فضایی و آسایش کاربران
فناورانه برتر ولی نیازمند درک مفهومی	انعطاف‌پذیر و چندمنظوره	محدود- گاه ناکارآمد	ناکافی- غالباً فرم محور	پاسخ به نیازهای معاصر
فناورانه و بومی در کنار هم مؤثرند.	تقویت شده- تسهیل تعاملات اجتماعی	پررنگ- پیوند با هویت اجتماعی	تضعیف شده- عملکرد صرفاً عبادی	نقش مسجد در اجتماع معاصر
فناورانه پیشرو ولی نیازمند تلفیق	برجسته- با مصالح نو و هوشمند	در برخی نمونه‌ها رعایت شده	مغفول- مصالح صنعتی و سرد	پایداری و تعامل با محیط زیست
ترکیب عمیق‌نگر، بومی‌گرایی و فناوری، با رویکردی آینده‌نگر است.	ظرفیت بالا برای ارتقاء کیفیت زندگی	تداوم سنت همراه با چالش معاصر سازی	گسست از سنت‌ها با برخی نوآوری‌ها	نتایج نهایی

۴- بحث و تحلیل

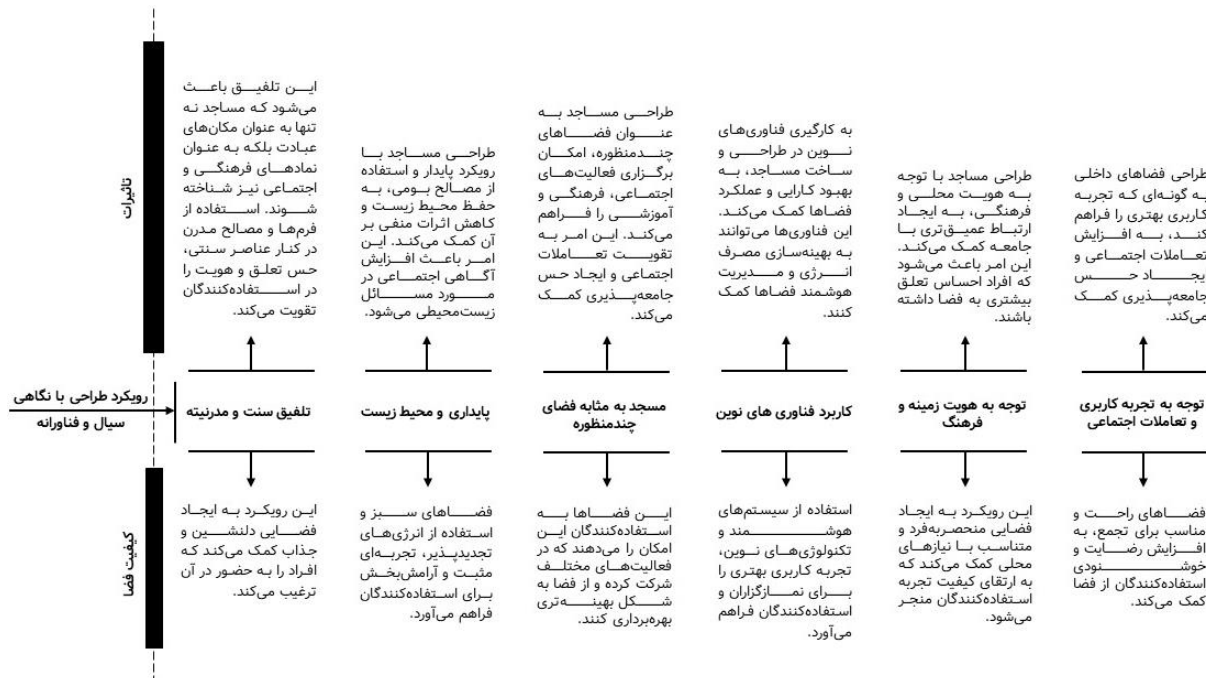
مفهوم "نگاه سیال و فناورانه" در معماری به رویکردی اشاره دارد، که در آن طراحی و ساخت فضاها به‌طور مداوم در حال تغییر و تحول است. این دیدگاه به دنبال ایجاد فضاهایی است که نه تنها به نیازهای فعلی کاربران پاسخ دهند؛ بلکه قابلیت تطبیق با تغییرات آینده را نیز داشته باشند. این رویکرد به معماران این امکان را می‌دهد، با استفاده از فناوری‌های نوین، فضاهای پویا و کارآمدی را طراحی کنند تا تجربه کاربری را بهبود بخشیده و کیفیت زندگی کاربران را ارتقاء دهد و در نهایت، این مفهوم به ترویج طراحی‌های نوآورانه و پایدار در معماری معاصر می‌انجامد. در نمودار شکل ۳، مؤلفه‌های اصلی منتخب در رویکرد سیال و فناورانه نگارندگان به طراحی فضا شرح داده شده‌اند. مؤلفه‌ها شامل «استفاده از فناوری‌های مدرن»، «تغییرپذیری فضا»، «طراحی پایدار» و «تعامل با کاربران» هستند. نمودار، روند تحلیل و دسته‌بندی این عوامل را به صورت ساختاریافته نمایش می‌دهد و ارتباط آن‌ها با رویکرد سیال و فناورانه در معماری مساجد را مشخص می‌کند؛ به‌طورکلی، تحلیل نمودار با روشی تطبیقی و مبتنی بر مطالعه‌ی موردی، پنج پارادایم فکری مؤثر در معماری معاصر مساجد (سنتی، نوگرا، پست مدرن، پایدار و سیال) را شناسایی و براساس شاخص‌هایی مانند مبانی فکری، نگرش به تاریخ، نمادگرایی و فناوری مقایسه کرده است. این چهارچوب تحلیلی در قالب یک جدول (نمودار) تبیین‌کننده، نشان می‌دهد که تحول مساجد، پاسخی نظام‌مند و پویا به جریان‌های جهانی و نیازهای متغیر جامعه است.

شکل ۳: نمودار مؤلفه‌های اصلی رویکرد سیال و فناورانه در معماری مساجد براساس برداشت میدانی پژوهشگران (نگارندگان)

۴-۱- تبیین داده‌های گردآوری‌شده در مورد تأثیرات پارادایم‌های فکری پیش‌رو در معماری مساجد معاصر با نگاهی سیال و فناورانه

بررسی داده‌های تأثیرات متقابل پارادایم‌های فکری پیش‌رو در معماری مساجد معاصر ایران می‌تواند، به ارتقای سطح کیفی بهره‌مندی استفاده‌کنندگان از فضا کمک کند؛ در این راستا، نگاهی سیال و فناورانه به این تأثیرات می‌تواند، به شکل زیر (شکل ۴) تبیین شود:

شکل ۴: نمودار رویکردهای طراحی با نگاهی سیال و فناورانه در معماری مساجد برگرفته از تحلیل مفاهیم در بخش ۲-۳ (نگارندگان)

۴-۲ - تحلیل نمونه‌هایی از مساجد معاصر با توجه به تأثیرات پارادایمی:

تحلیل مساجد معاصر ایران با توجه به تأثیرات پارادایمی، نیازمند بررسی نمونه‌های برجسته‌ای است که توانسته‌اند، از طریق تلفیق سبک‌های معماری سنتی و نوگرا، هم پاسخگوی نیازهای فرهنگی و دینی باشند و هم با تحولات فناوری و اجتماعی همگام شوند. در جدول ۵ به بررسی چند نمونه از مساجد معاصر ایران که براساس تحلیل و مطالعات نگارندگان صورت گرفته، پرداخته شده است:

جدول ۵: تحلیل نمونه‌هایی از معماری مساجد معاصر ایران براساس برداشت میدانی پژوهشگران (نگارندگان)

ردیف	مشخصات	تصویر	پارادایم طراحی	ویژگی‌ها	فناوری‌های استفاده شده
۱	مسجد ولی عصر (عج) خیابان ولی عصر - تهران		نوگرا - سیالیت و انعطاف‌پذیری	استفاده از الگوی تک‌سلولی و اتصال پارک و بنا از طریق اتصال سقف این سلول فضایی به زمین	استفاده از سیستم‌های نورپردازی هوشمند و تهویه مطبوع
۲	مسجد جامع شهرک غرب - تهران		پسانوگرا - پایدار	استفاده از مفاهیم و عناصر سنتی نظیر هندسه، ریتم و سلسله مراتب و همچنین کاربرد نمادهای معماری ایرانی-اسلامی	به‌کارگیری مصالح و ابزار آلات مدرن
۳	مسجد قدس سعادت آباد - تهران		نوگرا	استفاده از مصالح ساده (سنگ سفید و شیشه) در نمای داخلی و خارجی و تک‌مناره	استفاده از تکنولوژی‌های مدرن در ساخت و ساز

ردیف	مشخصات	تصویر	پارادایم طراحی	ویژگی‌ها	فناوری‌های استفاده شده
۴	مسجد حضرت ابراهیم (ع) نمایشگاه بین المللی تهران		پسانوگرا	حجم ساده و مکعبی مانند کعبه، فرم نمادپردازانه و آرمانگرا، بدون تزئینات	استفاده گسترده از نورهای طبیعی و مصنوعی
۵	مسجد الجواد (ع) میدان هفتم تیر- تهران		نوگرا	پلان مرکزگرا (نمازخانه به صورت مخروطی از اضلاع متقاطع)، تکرار و تقارن در حجم و وضوح و سادگی در نما	کاربرد تکنولوژی رنگ تصفیه‌کننده هوا در نما
۶	مسجد امام رضا (ع) خیابان انقلاب - تهران		پسا نوگرا - سیالیت و انعطاف‌پذیری	طراحی فرم‌گرا و حجم دینامیک، کاربرد موتیوهایی از معماری ایرانی - اسلامی، گودال باغچه، گره چینی، استفاده از عدد ۸ در قطعه‌بندی	استفاده از تکنولوژی‌های مدرن در ساخت و ساز
۷	مسجد الغدير میرداماد - تهران		پسانوگرا - پایدار	بنایی پوشیده از آجر با تزئیناتی از کاشی فیروزه، هماهنگی با نمای اطراف، منشور ۱۲ وجهی، گنبدخانه، شبستان و حیاط	استفاده از سیستم سازه‌ای نوین و حذف ستون‌ها در طبقه زیرین
۸	طرح مسجد امیرالمومنین (ع) دزاشیب - تهران		پسانوگرا - سیالیت و انعطاف‌پذیری	دسترسی مناسب، لایه‌بندی و تسخیر مرحله به مرحله فضا	حفظ گرما در فصل سرما به وسیله اسکلت آلومینیومی و افزایش شفافیت بانورپردازی
۹	مسجد ۷۲ تن خیابان آزادی - تهران		پسانوگرا	روایتی مدرن از معماری اسلامی هماهنگی با نمای اطراف (برج آزادی)	به‌کارگیری فناوری های روز و مصالح مقاوم متناسب با برج آزادی در اجرای نمای ساختمان
۱۰	مسجد ثامن الائمه کیش		پسانوگرا - پایدار	سازه یک‌پارچه از بتن مسلح، استفاده از سنگ سفید دارای کریستال در نماهای خارجی بنا هم‌ساز با اقلیم	سیستم تهویه مطبوع و نورپردازی هوشمند

شایان ذکر است، انتخاب این مساجد لزوماً به معنای معرفی آنها به عنوان نمونه‌های معاصر موفق در این زمینه نیست؛ بلکه مطالعه و تحلیل این نمونه‌ها جهت دستیابی به بینشی کلی در مورد الگوواره‌های اتخاذ شده در طراحی آن‌ها مدنظر بوده است. آنچه در این مساجد مورد توجه قرار گرفته است، ایده‌های طراحی آنها، نوآفرینی و خلق فرم‌های غیرتکراری، توجه به عملکردها و ضرورت‌های جامعه امروزی، به کارگیری مصالح و فناوری‌های نوین، توجه به معاصر سازی سنت‌های اسلامی، مقیاس پژوهش‌ها، موقعیت مکانی و نیز هم‌سازی آنها با بافت و سیمای شهری است؛ به‌طورکلی از مطالعه مساجد معاصر فوق چنین برمی‌آید که توجه به نیازهای اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی برای طراحی فضاهای مناسب و کارآمد در اولویت ویژگی‌های طراحی قرار دارد. استفاده از فناوری‌های نوین، حفظ هویت فرهنگی و ایجاد فضاهای چندمنظوره، از جمله ویژگی‌های بارز این مساجد است که به ارتقای کیفیت بهره‌مندی استفاده‌کنندگان کمک می‌کند. این نوع رویکرد، علاوه بر بهبود تجربه معنوی کاربران، به تقویت روابط اجتماعی و فرهنگی در جامعه نیز می‌پردازد.

۳-۴- تحلیل نتایج پرسش‌نامه ساختاریافته

براساس مطالعات صورت گرفته، پرسش‌نامه‌ای ساختاریافته در جهت مطالعه نحوه و کیفیت تعامل کاربران با مساجد معاصر تهیه و به صورت آنلاین توزیع شده و متناسب با کاربران هدف پژوهش، در بین گروه‌های متخصص و تحصیل کرده و همچنین استفاده‌کنندگان غیرمتخصص توزیع گردید. در این پرسش‌نامه ترکیب و فراوانی پاسخ‌دهندگان از نظر جنسیت و سن، به شکلی که پوشش مناسب برای اقسام مختلف و جنسیت کاربران را در برگیرد، مورد نظر قرار گرفت (جدول ۶). بررسی اطلاعات پرسش‌نامه‌ها بیانگر این است، که پاسخ‌دهندگانی که آشنایی نسبی با مساجد دارند و گاه‌به‌گاه از مساجد استفاده می‌کنند، حداکثر فراوانی را در بین پاسخ‌دهندگان دارند. ۶۶ درصد آنها نیز تحصیلات کارشناسی ارشد به بالا را دارا می‌باشند.

جدول ۶: جدول فراوانی پاسخ‌دهندگان از نظر سن و جنسیت (نگارندگان)

گزینه	مرد	زن	زیر ۲۰ سال	بین ۲۰ تا ۳۰ سال	بین ۳۰ تا ۴۰ سال	بالای ۴۰ سال
درصد فراوانی	۴۸/۵	۵۱/۴	۰	۱۷/۱	۴۸/۵	۳۴/۲

نتایج تحلیل پاسخ‌ها نشان می‌دهد، که حدود ۴۰ درصد از پاسخ‌دهندگان معتقدند، که معماری مساجد معاصر بیش از آنکه تحت‌تاثیر پارادایم‌های فکری معاصر باشند، برگرفته از مفاهیم سنتی هستند و هماهنگی معناداری میان عناصر سنتی و معاصر برقرار نشده است. آرامش و راحتی کاربران، تغییر ویژه‌ای نداشته و پاسخگوی نیازهای متنوع استفاده‌کنندگان خود نیستند. ۴۰ درصد از پاسخ‌دهنده‌ها، میزان بهره‌مندی و بهره‌وری از فناوری‌های نوین را کم و ناکافی ارزیابی کرده‌اند؛ این درحالی است، که حدود ۵۰ درصد براین باورند، که کاربرد فناوری، میزان بهره‌مندی از فضا را ارتقاء می‌بخشد. ۴۲ درصد نیز معتقد به‌تاثیر مستقیم نوع نگرش و پارادایم فکری در معماری مساجد در ارتقاء کیفیت تعاملات میان نسل جدید و مساجد هستند. ۷۶ درصد پویایی و بالندگی فضاهای عبادی و فرهنگی را در گرو احیا و بازتعریف معانی مستتر در مفاهیم اصیل می‌دانند که به بهبود کیفیت تجربه کاربر می‌انجامد. از نظر ۶۰ درصد از پاسخ‌دهندگان معماری نوآورانه و سیال، ارتباطی معنادار و تا حدود زیادی مستقیم با سطح تغییرات فرهنگی کاربران دارد و ۸۰ درصد پاسخ‌دهندگان، بازخوانی معماری مساجد را متناسب با روح زمانه، به‌عنوان یک عامل تعیین‌کننده در رشد تعاملات فرهنگی کاربران فضای مساجد می‌دانند (جدول ۷).

جدول ۷: جدول فراوانی پاسخ‌ها و کلیدواژه‌های پاسخ‌دهندگان در ارتباط با دو سوال اصلی و تشریحی پرسشنامه (نگارندگان) چه تغییراتی در طراحی مساجد معاصر می‌تواند، کیفیت تجربه استفاده‌کنندگان از فضا را افزایش دهد؟ آیا طراحی مساجد معاصر توانسته است ارتباطی عمیق‌تر با روحیه و نیازهای جامعه معاصر برقرار کند؟ چرا؟	
انطباق با پیشرفت‌های معماری و تکنولوژی	به‌کارگیری هندسه مربع و مثلث، بدون توجه به ماهیت یک فضای روحانی
ایجاد تنوع فضایی و تهویه مناسب و توجه به احساس تعلق	معماری مساجد معاصر، از بحران هویت رنج می‌برند.
بازتعریف مبانی نظری معماری اسلامی و اهمیت دادن به خوانش‌های جدید در بستر جامعه	مساجد معاصر سرگردان بین پارادایم‌های سه ضلع سنت، مدرنیسم و انقلاب اسلامی دچار نوعی بی‌خاصیتی در اثرگذاری اجتماعی هستند.
توجه به هویت، فرهنگ و سبک زندگی نسل استفاده‌کننده	طراحی مدرن فاقد هویت ایرانی
طراحی مشارکتی و زمینه‌ای و همچنین استفاده از معانی عمیق اسلامی در ایده پردازی معماری	مساجد معاصر فارغ از نگاه سنتی و الگوبرداری تکراری از گذشته دچار سیاست‌زدگی نیز هستند.
استفاده از رنگ‌های گرم، حضور نور طبیعی و بازی با نور به‌ویژه در ورودی فضای داخلی	مساجد معاصر در طراحی فرم و کالبد، استفاده از رنگ و بن‌مایه و خوانش اصالت موفق نبوده‌اند.
تاکید خاص روی ورودی مسجد و فضاها با باز و نیمه باز و طراحی فضای سبز.	مساجد مدرن دارای کالبد شاخص نیستند.
استفاده از امکانات مدرن در راستای بهتر شدن ارتباطات	عدم ایجاد حس مکان و تعلق
ایجاد سرویس بهداشتی تمام اتوماتیک	الهام‌بخش فضای روحانی نیستند.

افزون بر تحلیل توصیفی، نتایج همبستگی بین متغیرهای کلیدی نشان می‌دهد، میان سطح تحصیلات پاسخ‌دهندگان و میزان پذیرش معماری سیال و فناورانه، رابطه‌ای معنادار ($r=0/48$) وجود دارد؛ همچنین، رضایت از تجربه فضایی با سطح آشنایی کاربران با فناوری‌های معماری رابطه مستقیم دارد ($r=0/52$) که این یافته‌ها مؤید فرضیه اصلی پژوهش است.

۴-۴- تحلیل نتایج مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته

به‌منظور تقویت تحلیل کیفی، گفت‌وگوهای نیمه‌ساختاریافته‌ای با سه معمار فعال در حوزه معماری مذهبی انجام پذیرفت. نتایج این مصاحبه‌ها حاکی از آن است که خاستگاه معماران در استفاده از فناوری‌های نوین، بیشتر ریشه در خواست کارفرمایان محدودیت‌های اجرایی دارد تا درک فلسفی از پارادایم سیالیت. دو نفر از معماران نیز اذعان داشتند، فرم معماری اغلب بر مبنای جذابیت بصری برای مخاطب عام طراحی می‌شود؛ نه ساختار مفهومی قدسی؛ همچنین تحلیل ثانویه از پژوهش هومانی‌راد و همکاران (۱۳۹۳) و پورباقر (۱۴۰۲)، بیانگر این مهم است که بسیاری از معماران معاصر، سیالیت را به‌عنوان پویایی کالبدی درک می‌کنند؛ نه به‌عنوان ساختار فلسفی تعامل اجتماعی در فضای مسجد. از این منظر و به‌طور کلی تأثیر پارادایم‌های فکری معاصر بر معماری مساجد ایران، نه به‌صورت یک‌سویه بلکه، به‌صورت چندوجهی و متقابل بوده است؛ به‌عبارت دیگر، معماران معاصر در مواجهه با نیازهای عملکردی، زمینه‌های فرهنگی و تحولات نظری، ناگزیر به ترکیب گرایش‌های مختلف طراحی بوده‌اند. این ترکیب، گاه آگاهانه و مبتنی بر مبانی نظری، و گاه واکنشی و صرفاً فرمی بوده است. با بررسی پژوهش‌های مرتبط با موضوع التقاط سبک‌ها در معماری مذهبی معاصر، می‌توان گفت این روند التقاطی در ایران نیز، با نوعی تلاش برای بازتعریف هویت اسلامی همراه شده است؛ از سوی دیگر، بررسی نمونه‌های انتخاب‌شده نشان می‌دهد، هرچند گرایش‌های پست‌مدرن و فناوری‌محور در فرم و

تکنولوژی نمایان‌اند؛ اما در بسیاری موارد، عمق مفهومی کافی در معنا و محتوا وجود ندارد؛ این مسئله، به چالشی جدی در طراحی فضاهای عبادی تبدیل شده است؛ از این منظر، مطالعه حاضر در امتداد پژوهش‌هایی همچون تحقیقات هومانی‌راد و همکاران (۱۳۹۳) قرار می‌گیرد که نشان داده‌اند؛ در دوره معاصر، بسیاری از مساجد فاقد ساختار معنایی هماهنگ با فضای عبادی‌اند و تنها با تمرکز بر فرم‌های نوگرا یا نمادپردازی بصری، از عمق روحانی فاصله گرفته‌اند؛ به عبارت دیگر، ورود فناوری، معماری را به ابزاری برای اشاعه فرهنگ اجتماعی و ارائه یک شکل اجتماعی جدید از فرهنگ مبتنی بر فناوری‌های نوظهور تبدیل کرده است؛ لذا افراد یا همان مخاطبان فضاها، دیگر فقط یک تماشاگر یا ناظر نیستند؛ بلکه در تعامل و ارتباط مستمر با فضا هستند" (پورباقر، ۱۴۰۲). بر مبنای این رویکرد، استفاده از فناوری‌های نوین در معماری مساجد، بدون مبنای نظری حکمی و فلسفی، بیشتر به نمایش تکنولوژی می‌انجامد تا تعمیق تجربه عبادی.

۵- نتیجه‌گیری

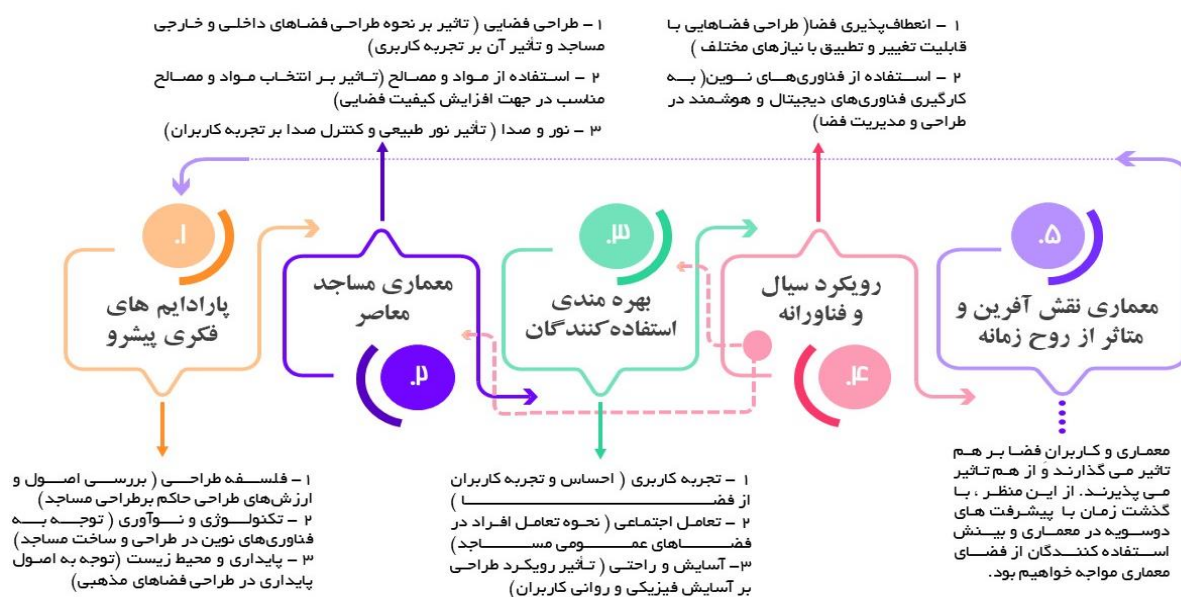
یافته‌های حاصل از این پژوهش بیانگر تأثیر پارادایم‌های فکری گوناگون، به‌ویژه پارادایم‌های مدرنیستی، بومی‌گرایانه و فناوری‌محور بر معماری مساجد معاصر ایران است و آن‌چنان دچار دگرگونی‌های اساسی و مشهود است که این موضوع، علاوه بر فرم در معنا، کارکرد و رابطه مخاطب با فضا نیز قابل رویت است؛ علیرغم اینکه این تحول می‌تواند، نشانه‌ای از پویایی معماری معاصر تلقی شود؛ ولی گاه، به نوعی گسست معنایی و مفهومی، از سنت‌های معماری اسلامی منجر شده است. مطالعات انجام‌گرفته در این حوزه نیز، عمدتاً به تحلیل معماری مساجد معاصر ایران پرداخته‌اند و ارتباط میان پارادایم‌های فکری پیشرو و تجربه فضایی کاربران به صورت نظام‌مند و تلفیقی مورد بررسی قرار نگرفته است؛ از این منظر، پژوهش حاضر برآن است، با ارائه چهارچوبی که تحلیل نظری و داده‌های میدانی را پیوند می‌دهد، زمینه‌ای برای طراحی مساجد انسان‌محور و فناورانه فراهم می‌آورد؛ بنابراین یافته‌های به‌دست‌آمده از مطالعه پیشرو، یکی از علل اصلی شکاف میان فرم و معنا، درک ناقص یا سطحی برخی معماران از بنیان‌های نظری طراحی فضای عبادی است. در بسیاری از موارد، پارادایم‌های معاصر بدون بومی‌سازی مفهومی، در قالب فرم‌های وارداتی یا التقاطی نمود یافته‌اند. در جدول ۸ تأثیر برخی از پارادایم‌ها بر معماری مساجد معاصر ایران بررسی شده است.

درنهایت، پژوهش حاضر بر ضرورت بازنگری در رابطه میان نظر و عمل در طراحی معماری مذهبی تأکید دارد؛ اگرچه بهره‌گیری از تکنولوژی‌های نوین، فرم‌های معاصر و زبان جهانی معماری ممکن است، به جذابیت بصری فضا کمک کند؛ اما بدون تعمیق نظری و درک مفاهیم حکمی مرتبط با فضای مسجد نمی‌توان، از تداوم سیال هویت در طراحی مساجد معاصر سخن گفت.

از این منظر، اتخاذ رویکرد سیال و فناورانه در معماری مساجد معاصر، با چند جنبه کلیدی که به بهبود کیفیت فضا و تجربه کاربری کمک می‌کنند، پیوند می‌خورد: نخست اینکه طراحی سیال به معماران این امکان را می‌دهد تا با ایجاد فضاهای چندمنظوره و انعطاف‌پذیر، فعالیت‌های مختلف را پوشش دهند. این انعطاف‌پذیری در معماری مساجد، امکان نقش‌آفرینی بیشتر و موثری را برای آنها به‌عنوان مراکز اجتماعی و فرهنگی فراهم می‌آورد و در رفع نیازهای متنوع جامعه معاصر فعال‌تر خواهند بود؛ موضوع اساسی بعدی، بهره‌مندی از فناوری است. استفاده از فناوری‌های نوین در طراحی و ساخت مساجد، به بهبود تجربه کاربری کمک می‌کنند، که شامل استفاده از سیستم‌های هوشمند برای مدیریت نور، دما و صدا می‌شوند و می‌تواند، راحتی و آسایش بیشتری را برای نمازگزاران و استفاده‌کنندگان فراهم کند و تجربه‌ای مثبت از حضور در مسجد ایجاد نماید؛ از سوی دیگر، طراحی سیال به معماران این امکان را می‌دهد که با اتصال فضاهای داخلی و خارجی، ارتباط بهتری با محیط اطراف برقرار سازند. این ارتباط می‌تواند، به ایجاد فضایی آرامش‌بخش و دلنشین منجر شده و افراد را به حضور در آن ترغیب نماید؛ همچنین، استفاده از فناوری‌های نوین و مصالح پایدار در طراحی مساجد، به کاهش اثرات منفی بر محیط زیست می‌انجامد و آگاهی اجتماعی در مورد مسائل زیست‌محیطی را نیز بهبود می‌بخشد؛ از این منظر، رویکرد سیال و فناورانه در طراحی می‌تواند، برای ارتقاء هویت فرهنگی و اجتماعی استفاده‌کنندگان از فضای

مساجد سودمند باشد. این مهم به تقویت حس تعلق و ارتباط افراد با مسجد و جامعه منجر خواهد شد. علاوه بر این، طراحی فضاهای باز و قابل دسترس نیز، به تسهیل تعاملات اجتماعی و ایجاد فضایی برای تجمع و گفتگو کمک می‌کند. این تعاملات می‌توانند، به تقویت روابط اجتماعی و ایجاد حس جامعه‌پذیری بیانجامند. در نهایت، بهره‌مندی از فناوری و سیالیت فضایی در معماری مساجد معاصر با ایجاد فضاهایی پاسخگو، به رفع نیازهای جامعه و ارتقای کیفیت زندگی کاربران آن کمک می‌کند. این رویکرد می‌تواند، به ایجاد مساجدی مدرن و کارآمد منجر شود که نه تنها به عنوان مکان‌های عبادی، بلکه به عنوان مراکز فرهنگی و اجتماعی نیز عمل کنند.

به طور کلی نتایج این پژوهش نشان می‌دهد، که پارادایم‌های فکری پیشرو در معماری مساجد معاصر ایران، به‌ویژه با نگاهی سیال و فناورانه، تأثیرات عمیق و متقابلی بر کیفیت بهره‌مندی استفاده‌کنندگان از فضا دارند. این پارادایم‌ها با ایجاد فضاهای انعطاف‌پذیر و چندمنظوره، امکان استفاده بهینه از مساجد را فراهم کرده و به نیازهای متنوع جامعه پاسخ می‌دهند؛ همچنین، استفاده از فناوری‌های نوین در طراحی و ساخت، تجربه کاربری را بهبود بخشیده و راحتی و آسایش بیشتری را برای نمازگزاران و سایر استفاده‌کنندگان به ارمغان می‌آورد. ارتباط مؤثر بین فضاهای داخلی و خارجی و توجه به پایداری محیط زیست نیز از دیگر مزایای این رویکرد است و ایجاد فضاهایی دلنشین و آرامش‌بخش را به دنبال دارد؛ در نهایت، توجه به این تأثیرات متقابل نه تنها به ارتقای کیفیت زندگی افراد کمک می‌کند؛ بلکه به تقویت هویت فرهنگی و اجتماعی مساجد نیز می‌انجامد و آن‌ها را به مراکز فرهنگی و اجتماعی پویا تبدیل می‌سازد؛ بنابراین، توجه به این پارادایم‌ها در طراحی مساجد معاصر می‌تواند، به بهبود کیفیت فضا و افزایش رضایت استفاده‌کنندگان منجر شود. براین اساس، اتخاذ پارادایم فکری دقیق و متناسب با موضوع و روح زمانه در طراحی معماری مساجد معاصر، آرمانی است که بنابر نتایج حاصل از پرسش‌نامه تنظیم شده در فرآیند پژوهش، برای کاربران از مساجد محقق نشده است؛ از این رو، مدل مفهومی به‌دست آمده از دستاوردهای پژوهش حاضر (شکل ۵) می‌تواند، در دستیابی به کیفیت مطلوب در تجربه حسی و بصری و رضایتمندی کاربران از حضور در مساجد و تعامل با فضاهای عبادی در مقیاس محله، شهر و کشور برای محققان و طراحان راهگشا و روشنگر باشد.

شکل ۵: نمودار مدل مفهومی حاصل از یافته‌های پژوهش (نگارندگان)

لازم به ذکر است که یکی از محدودیت‌های اصلی تحقیق حاضر، تمرکز بر تعداد محدودی از نمونه‌های معماری معاصر است، که ممکن است تعمیم‌پذیری نتایج را کاهش دهد. همچنین، نبود مصاحبه‌ها داده‌های میدانی متعدد در مورد بینش و نوع نگاه معماران، تحلیل را صرفاً به سطح ظاهر فرم‌ها محدود می‌کند؛ در واقع، بدون گفت‌وگوی مستقیم با طراحان یا کاربران، نمی‌توان، به‌طور کامل دریافت که تا چه میزان گرایش‌های نظری به‌صورت آگاهانه در طراحی لحاظ شده‌اند. از دیگر چالش‌ها، تداخل مفهومی برخی پارادایم‌ها است؛ برای مثال، در برخی موارد، تمایز میان "بازگشت به هویت" و "نوگرایی انتقادی" به‌سادگی قابل تفکیک نیست و همین امر، نیاز به پژوهش‌های نظری دقیق‌تری را مطرح می‌کند؛ همچنین ضرورت دارد، در پژوهش‌های آتی، تأثیر زمینه‌های جامعه‌شناختی، سیاسی و اقتصادی نیز به‌عنوان عوامل مؤثر در تحول معماری مساجد مدنظر قرار گیرد؛ از سوی دیگر، موضوع رابطه پارادایم‌های فکری با ساختار کالبدی فضا، به‌خودی‌خود نیازمند دستگاه نظری چندلایه است؛ برای مثال، نظریه‌های رلف (۲۰۰۸) در مورد «معنای نهفته در فضا» یا رویکرد پدیدارشناسانه شولتز (۱۹۸۰) به مکان قدسی می‌توانند، مکمل تفسیرهای ارائه‌شده در این پژوهش باشند؛ با این حال، به دلیل تمرکز تحقیق بر زمینه معماری ایران، ورود به این لایه‌ها در سطح گسترده ممکن نبوده است.

۶- منابع و مأخذ

- اشراقی، نسیم (۱۳۹۸). بازشناسی ساختار مساجد ایرانی در مقایسه با سایر مساجد جهان اسلام با تکیه بر مفهوم کمال‌گرایی (توحید) در نماد چلیپا. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۴. URL: <http://jria.iust.ac.ir/article-۲۴-۱۲۲۴۱-fa.html>
- پورباقر، سمیه. (۱۴۰۲). رویکردی طراحی مبنا به معماری سرآمد: تعامل هویت بومی و فناوری‌ها نو ظهور. نقش جهان - مطالعات نظری و فناوری‌های نوین معماری و شهرسازی. ۱۳۰، 13(4), 123-146. ISSN: 2538-2594
- امری، زهرا (۱۳۹۵). تاملی بر مفهوم ساختار و چگونگی شناسایی آن در شهر ایرانی پیش از دوران مدرن. فیروزه اسلام، سال دوم، شماره دو. <http://dx.doi.org/10.29252/ciauj.2.1.45>
- ایمان طلب، حامد و گرامی، سمیه (۱۳۹۱). نسبت معنا و شکل، تطابق اندیشه معماری مسجد و فرم‌شناسی نماز. فصلنامه علمی پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۶. 1391.8.16.6.9۱۶. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735708.1391.8.16.6.9۱۶>
- حداد، پیمان و فروتن، منوچهر (۱۳۹۷). بررسی مولفه‌های معماری در مساجد معاصر ایران: رویکردها و روش‌ها. مطالعات محیطی هفت‌حصار، شماره ۲۵، سال پنجم، صفحه ۵-۱۸. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23225602.1397.7.25.3.5>
- صادقی، حمید، احمدی، زهرا و دهقان‌نژاد، مرتضی (۱۴۰۱). از ظهور در پارادایم سنت تا افول در پارادایم مدرن: جایگاه صفویان در تاریخ‌نگاری دوره قاجار. فصلنامه علمی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام، سال سیزدهم، شماره ۳۳، ۵۷-۸۰. <https://doi.org/10.22034/jiiph.2022.50884>
- ۲۳۱۱
- کرمی، اسلام و ملک‌شاهی‌بندی، امیر (۱۴۰۱). ادراک فضای سیال و گونه‌شناسی مفهوم سیالیت، دومین کنفرانس بین‌المللی معماری، عمران، شهرسازی، محیط زیست و افق‌های هنر اسلامی در بیانیه گام دوم انقلاب، تبریز. <https://civilica.com/doc/1613461>
- مهدوی‌نژاد، محمدجواد، مشایخی، محمد و بهرامی، منیره (۱۳۹۳). الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر. فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره ۵، سال دوم، ۱۹-۲. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-107-fa.html>
- هومانی‌راد، مرضیه و طاهباز، منصوره. (۱۳۹۳). بررسی نقش نور روز در ایجاد فضای معنوی در مساجد معاصر T معماری و شهرسازی آرمان شهر 7، (اولین ویژه نامه نورپردازی)، ۱۱-۲۳.
- Chapoly,T(2012). Fluidity in contemporary architecture: espaces ambigus et interactifs. Master thesis at EPFL (Swiss Federal Institute of technology), Switzerland.
- Jerkovic-Babovic,B , & Nikezic,A (2024). Instrumentalization of the fluidity phenomenon in architectural design. Frontiers of Architectural Research 13, 1249-1269, <https://doi.org/10.1016/j.foar.2024.06.007>.
- Le, Q. H., Kang, D., & Ahn, Y. (2024). Determinants of psycho-comfort in urban outdoor spaces : A narrative review using latent Dirichlet allocation (LDA) algorithm. Durabi Journal, 16(1), 1-18. <https://doi.org/10.۲۲۷۱۲/susb.۲۰۲۵۰۰۲>.
- Norberg-Schulz, C. (1980). Genius loci: Towards a phenomenology of architecture. Rizzoli. ISBN-10: 0856707007,

ISBN-13 : 978-0856707001.

Oxman, R(2006). Theory and design in the first digital age. Design Studies, Volume 27, Issue 3, Pages 229-265.
<https://doi.org/10.1016/j.destud.2005.11.002>.

Picon, A(2010). Digital Culture in Architecture-An Introduction for the Design Professions. Published by Birkhäuser .
ISBN: 978-3-0346-0259-4.

Relph, E. (2008). Place and Placelessness. Pion. ISBN: 9780850861112. <https://doi.org/10.4135/9781446213742.n6>